

Волкава В. В.

Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы, Мінск

Volkava V.

National Institute for Higher Education, Minsk

УДК [94(476)+338.22(=112.2)(476)(091)]“1915/1918”

ПРЫЦЯГНЕННЕ НАСЕЛЬНІЦТВА АКУПІРАВАНАЙ ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ НА ПРЫМУСОВЫЯ РАБОТЫ Ё ГАДЫ ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ

INVOLVEMENT OF THE POPULATION OF THE OCCUPIED TERRITORY OF BELARUS FOR FORCED WORK DURING THE FIRST WORLD WAR

У артыкуле аўтар акрэслівае два кірункі праблемы прыцягнення грамадзянскага насельніцтва на прымусовыя работы нямецкай акупацыйнай уладай: вываз насельніцтва для работ у Германію і выкарыстанне працоўных рэсурсаў на месцы. На акупіраваных тэрыторыях, у тым ліку ў зоне Обер-Ост, эканамічна абгрунтаваным лічылася выкарыстоўваць працу грамадзянскага насельніцтва на месцы: на ваенных аб'ектах, у сельскай гаспадарцы, лесанарыхтоўках (асабліва ў Белавежскай пушчы), добраўпарадкаванні гарадоў. У разглядаемы перыяд (ад пачатку акупацыі ў кастрычніку 1915 г. да лютага 1918 г.) вярбоўка для адпраўкі на працу ў Германію не насіла масавы характар. З верасня-кастрычніка 1916 г. ствараліся працоўныя батальёны, з верасня 1917 г. – рабочыя каманды з мясцовага мужчынскага насельніцтва. Заканадаўча рэгуляваліся ўмовы пражывання, харчавання, аплаты працы работнікаў.

Ключавыя словы: Першая сусветная вайна; нямецкая акупацыя; беларускія тэрыторыі; Обер-Ост; грамадзянскае насельніцтва; прымусовыя работы.

The author outlines two ways the problem of attracting the civilian population for forced work of the German occupation authorities: the export of the population to work in Germany and the use of work resources in place. In the occupied territories, including in Ober-Ost zone, was considered economically justified to use the work of the civilian population on the ground: at a military facility, in agriculture, forestry (especially in the Bialowieza Forest), improvement of cities. In the period under review (from the beginning of the occupation in October 1915 to February 1918) the recruitment to be sent to work in Germany did not carry mass character. From September-October 1916 created a battalion of workers from September 1917 – work teams from the local male population. Legislation to regulate the conditions of accommodation, meals, compensation of employees.

Keywords: World War I; german occupation; Belarusian territories; Ober-Ost; civilians; forced work.

У адрозненне ад перыяду Другой сусветнай вайны, пытанне прыцягнення грамадзянскага насельніцтва на прымусовыя работы ў перыяд нямецкай акупацыі Беларусі з 1915 па 1918/1919 гг. у беларускай і нямецкай гістарыяграфіі амаль не даследавана. Выключэннем з'яўляецца выдадзеная на аснове дысертацыі манаграфія нямецкага гісторыка К. Вестэрхофа «Прымусовыя работы ў гады Першай сусветнай вайны: нямецкая палітыка адносна працоўных рэсурсаў у Польшчы і Літве» (2012). У кнізе закранаюцца сюжэты, якія датычацца беларускіх акупіраваных тэрыторый, у тым ліку выкарыстанне працы мясцовага насельніцтва ў Белавежскай пушчы [1]. У вывучэнні гэтага пытання неабходна вылучыць два кірункі: вываз насельніцтва для работ у Германію і выкарыстанне працы мясцовых рабочых на месцы.

У параўнанні з Варшаўскім генерал-губернатарствам, дзе мэтанакіравана праводзілася вярбоўка мясцовага насельніцтва для адпраўкі на працу ў Германію, у зоне Обер-Ост эканамічна

абгрунтаваным лічылася выкарыстоўваць яго на месцы [2, с. 85–93]. У першую чаргу, гэта было звязана з вялікім попытам на рабочую сілу ў перапрацоўцы лясной і сельскагаспадарчай сыравіны для эфектыўнай загатоўкі для патрэб арміі і для вывазу яе ў Германію. Тэрыторыі Обер-Ост і іх аграрны і лясны патэнцыял разглядаліся з пункту гледжання пастаўшчыка прадуктаў харчавання на ўнутраны нямецкі рынак і лясной сыравіны для прадпрыемстваў Усходняй Прусіі. Найбольш важнае значэнне ў забеспячэнні сыравінай дрэвапрацоўчай, будаўнічай галін прамысловасці, цэлюлозных заводаў, паравых і папяровых фабрык надавалася Белавежскай пушчы [3, арк. 6].

З іншага боку, нямецкая адміністрацыя праводзіла асобныя мерапрыемствы, каб не дапусціць вываз работнікаў па-за межы акупіраванага рэгіёна. Так, у чэрвені 1916 г. Галоўнае ўпраўленне Обер-Ост увяло абмежаванні на вываз кваліфікаваных работнікаў прамысловасці (чэрвень 1916 г.) [4]. 13 снежня 1917 г. было выдадзена распараджэнне шэфа генеральнага

штаба пры Галоўнакамандуючым на Усходзе М. Хофмана «Аб забароне нелегальнай вярбоўкі работнікаў» [5]. Спасылаючыся на ранейшыя распараджэнні палітычнага V аддзела Галоўнага ўпраўлення Обер Ост ад 12 ліпеня і 6 верасня 1917 г., распараджэнне ад 13 жнежня 1917 г. дазваляла свабодную вярбоўку і вываз ў Германію толькі яўрэяў абодвух палоў і жанчын-сельскагаспадарчых работніц без абмежаванняў. Мужчын-хрысціян дазвалялася вывозіць толькі з ваеннага ўпраўлення Беласток – Гродна і этапных інспекцый Буг і Войрш. У Вільні, Гродна і Беластоку былі створаны яўрэйскія камітэты па вярбоўцы работнікаў «Дапамога праз работу» (ням. Hilfe durch Arbeit), якія дзейнічалі пры дазволе шэфу ўпраўленняў. Вярбоўка рабочай сілы ў Обер Ост для вывазу ў Германію знаходзілася выключна ў руках нямецкага бюро пошуку работнікаў (ням. Deutsche Arbeiter-Zentrale). Любая нелегальная вярбоўка забаранялася.

Распараджэнне стала адказам на сітуацыю, у якой вярбоўка работнікаў на вёсцы нямецкімі прадпрыемальнікамі для розных ваенных службаў адбывалася без дазволу мясцовых ваенных улад. У такіх умовах прадпільсвалася, што выдача дазваляў для свабоднай вярбоўкі насельніцтва для работ павінна адбывацца выключна шэфамі адміністрацый у ваенных ўпраўленнях Курляндзя, Літва і Беласток – Гродна, этапнымі інспектарамі – у этапных інспекцыях Буг і Войрш, армейскімі камандаваннямі – у вайскова-аперацыйнай паласе. Пры патрэбе ў работніках прадпільсвалася звяртацца непасрэдна ў павятовую адміністрацыю, у этапныя камандатуры (для тылавых раёнаў Войрш і Бург), у камандаванне ваенных частак (для вайскова-аперацыйнай паласы). Потым заяўкі на работнікаў падаваліся ў вышэйшую адміністрацыю (адпаведна ў ваенныя ўпраўленні, этапныя інспекцыі, армейскія камандаванні).

Пункты вярбоўкі работнікаў для адпраўкі ў Германію былі арганізаваны ў Вільні, Беластоку, Марыямпалі, Сувалях, Коўна, Бельску, Гродна, Лідзе, Валкавыску, а таксама ў Бяла-Падляску, Пружанах і Драгічыне [6, с. 87].

Паводле даных урадавай камісіі па пытаннях работнікаў пры Міністэрстве сельскай гаспадаркі Германскай імперыі, за ўвесь перыяд акупацыі з тэрыторыі зоны Обер Ост было вывезена 34 108 чалавек [2, с. 95]. Данія па асобных ўпраўленнях адсутнічаюць. Пакуль гісторыкамі не выяўлены больш дакладныя звесткі пра вываз насельніцтва з беларускіх тэрыторый Обер Ост. Аднак, паводле нямецкіх статыстычных звестак, дакладна вядома, што мінімум 4194 чалавека ў перыяд з сакавіка 1916 г. па люты 1918 г. былі вывезены ў Германію з ўпраўленняў Гродна і Беласток, якія 1 лістапада 1916 г. былі аб'ядна-

ны ў адно ваеннае ўпраўленне Беласток – Гродна, а з 1 лютага 1918 г. увайшлі ў склад ваеннага ўпраўлення Літва (раён Літва-поўдзень). У склад гэтых адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак уваходзіла большасць сучасных беларускіх тэрыторый. Колькасць жыхароў у 4,2 тыс. чалавек сведчыць аб тым, што вываз насельніцтва з беларускіх тэрыторый на працы ў Германію не насіў масавы характар. Так, з Галоўнага ўпраўлення Гродна ў перыяд з 16 сакавіка па 30 верасня 1916 г. у Германію было адпраўлена 304 чалавек. З іх 95 мужчын і 64 жанчыны былі накіраваны на сельскагаспадарчыя работы, 131 мужчына і 14 жанчын – на прадпрыемствы [7, с. 20]. З ўпраўлення Беласток – Гродна з красавіка па снежань 1917 г. было вывезена 3834 чалавека, з іх 2293 мужчыны і 1 542 жанчыны. Па канфесійнай прыкмеце 3509 работнікаў былі хрысціянамі, 326 – іўдзеямі. Найбольшая колькасць была вывезена ў чэрвені 1917 г. – 2664 чалавека. За два месяцы 1918 г. было вывезена яшчэ 56 чалавек. Вываз насельніцтва ў Германію адбываўся і з тылавага раёна Войрш. З лютага па лістапад 1917 г. было вывезена 975 чалавек, з іх 213 мужчын, 678 жанчын і 84 дзіцяці (табліцы 1, 2) [6, с. 90–91].

Адрасу пасля стабілізацыі лініі фронту на акупіраваных тэрыторыях нямецкія ваенныя ўлады пачалі выкарыстоўваць працу мясцовага насельніцтва на месцы: пра рыцці акапаў і ўзвядзенні земляных насыпаў [9, арк. 1; 10, арк. 1–2]. Шырока прыцягвалася насельніцтва пры добраўпарадкаванні гарадоў (на работах па пабудове каналізацыі і вадаправода, умацаванні берагоў рэк, брукаванні вуліц, перабудове дамоў для адміністрацыйных патрэб, назапашванні і падвозе торфу і г. д.). Ужо 22 верасня 1915 г. у Вільні абвешчаліся наборы на работы. За працу прадугледжвалася плата: 1,20 маркі – мужчынам, 0,80 маркі – жанчынам і падлеткам, маладзейшым за 16 год [11, арк. 1]. Аднак ужо ў маі 1916 г. асобна прапільсвалася плата ў 0,30 маркі для дзяцей [6, с. 84]. Адміністрацыі гарадоў вывешвалі апавяшчэнні аб працах, якія прапаноўваліся «ўсім здольным да працы мужчынам і кабетам, каторым мінула 14 гадоў» [12, арк. 4].

У сельскіх мясцовасцях жанчыны і падлеткі працавалі на невялікіх фабрыках і станцыях па пераапрацоўцы сельскагаспадарчых прадуктаў.

У сярэдзіне 1916 г. ва ўмовах інтэнсіўнага выкарыстання зямельных плошчаў, пераапрацоўкі прадуктаў сельскай гаспадаркі ў прымысловасці і лясной гаспадарцы назіраўся ўсё больш узростаючы попыт на рабочыя рукі пры недахопе добраахвотных працаўнікоў. У такіх умовах распараджэннем ад 16 верасня 1916 г. аб'яўлялася аб выкарыстанні працы мужчын ва ўзросце 16–50 гадоў і жанчын 18–45 гадоў на ваенных

аб'ектах, на будаўніцтве нямецкіх ваенных умацаванняў, падрыхтоўцы пляцовак для ваеннай тэхнікі, у сельскай гаспадарцы і лесанарыхтоўках [7, с. 20]. Згодна з распараджэннем мясцовае насельніцтва не мела права адмовіцца ад работ, якія загадвала адбываць нямецкая адміністрацыя [13, с. 100]. Пры адмове прадугледжвалася турэмнае заключэнне да пяці гадоў. Паводле «Інструкцыі аб фарміраванні і выкарыстанні рабочых батальёнаў з грамадзянскага насельніцтва» за подпісам галоўнага квартэрмайстра генерал Ё. фон Эйзенгарт-Ротэ ад 3 кастрычніка 1916 г. прадугледж-

валася, што ўсё мясцовае мужское насельніцтва, старэйшае за 17 гадоў, можа быць прыцягнута да работ у прымусовым парадку. Адзначалася аднак, што добраахвотная вярбоўка з'яўлялася пераважнай. Паводле распараджэння на тэрыторыі Обер-Ост былі арганізаваны пяць батальёнаў грамадзянскіх работнікаў (Zivilarbeiterbataillone) пад нумарамі 8, 10, 12, 13 і 14. Пазней батальёны 8 і 14 былі аб'яднаны. Колькасць дасягала 2000 мужчын у кожным з батальёнаў. На чэрвень 1917 г. у батальёнах налічваліся каля 6 тыс. чалавек (табліца 3) [6, с. 80].

Табліца 1

Насельніцтва, адпраўленае на працы ў Германію з тэрыторыі ўпраўлення Беластоку – Гродна ў перыяд з красавіка 1917 г. па люты 1918 г. (з 1 лютага 1918 г. з раёна Літва-поўдзень)

Перыяд (год, месяц)	Работнікі хрысціянскага веравызнання				Работнікі-іўдзеі			Агульная колькасць работнікаў
	муж			жан	муж		жан	
	квал	неквал	с/г		квал	неквал		
1917: красавік	4	1	9	3	2	—	—	19
май	—	36	376	273	8	—	—	693
чэрвень	1	48	1401	1205	9	—	—	2 664
ліпень	—	6	49	29	1	2	—	87
жнівень	1	10	—	5	6	71	—	93
верасень	—	6	4	8	—	87	—	105
кастрычнік	1	—	6	13	13	51	1	85
лістапад	—	3	3	5	8	42	—	61
снежань	1	2	—	—	2	23	—	28
за 1917 г.	8	112	1848	1541	49	276	1	3834
1918: студзень	—	2	—	9	2	22	—	35
люты	5	6	1	8	1	—	—	21
за 1918 г.	5	8	1	17	3	22	—	56
за ўвесь перыяд	13	120	1849	1558	52	298	1	3890

Табліца 2

Насельніцтва, адпраўленае на працы ў Германію з тэрыторыі этапнай інспекцыі Войрш у перыяд з лютага па лістапада 1917 г.

Перыяд (год, месяц)	Работнікі хрысціянскага веравызнання				Работнікі-іўдзеі			Агульная колькасць работнікаў
	муж			жан	муж		жан	
	квал	неквал	с/г		квал	неквал		
1917: люты	—	—	25	93	—	—	—	118
сакавік	—	—	48	235	—	—	—	283
красавік	—	—	1	32	—	—	—	33
май	—	—	60	138	1	—	—	199
чэрвень	—	—	61	184 + 84 дзіцяці	—	—	—	245 + 84 дзіцяці
ліпень	—	—	—	—	—	—	—	—
жнівень	—	—	2	—	—	—	—	2
верасень	—	—	1	—	—	—	—	1
кастрычнік	2	—	—	—	—	—	—	2
лістапад	—	4	—	—	—	8	—	8
за ўвесь перыяд	2	4	198	678 + 84 дзіцяці	1	8	—	891 + 84 дзіцяці

Табліца 3

Колькасць работнікаў у рабочых батальёнах на тэрыторыі Обер Ост на чэрвень 1917 г.

Батальёны грамадзянскіх работнікаў (нумары)	Прыцягнутыя да працы работнікі		Агульная колькасць работнікаў
	добраахвотна	прымусова	
8	23	1685	1708
10	202	1387	1589
12	592	631	1223
13	190	1330	1520
разам	1007	5033	6040

Як адбываўся набор у працоўныя батальёны, сведчыць газета «Гоман». Так, паводле распараджэння гарадской адміністрацыі Вільні ад 20 лістапада 1916 г. у горадзе праводзіліся агляды мужчын ад 17 да 60 гадоў для вызначэння іх здольнасці да выканання работ. Ад агляду вызваліліся духоўныя асобы, вучні школ равінаў і каталіцкіх семінарыяў, настаўнікі, дактары, аптэкары і ветэрынары. Заможныя асобы маглі вызваліцца ад работы на шэсць месяцаў за плату ў 600 марак. За гэтыя грошы прадугледжвалася пакупка цёплага адзення для працаўнікоў. Існуюць архіўныя звесткі, якія пацвярджаюць выпадкі, калі ад працы можна было адкупіцца 30 маркамі ці большымі сумами. З тых асоб, якія не маглі адкупіцца ад працы, фарміраваліся працоўныя батальёны [14].

Аднак летам 1917 г. батальёны грамадзянскіх работнікаў пачалі распуская з прычыны «нарастаючай антынямецкай прапаганды». Распараджэнне аб ліквідацыі батальёнаў было апублікавана 22 верасня 1917 г. палітычным аддзелам Галоўнага ўпраўлення Обер Ост. У новых умовах да работ сталі прыцягвацца толькі свабодныя работнікі (freie Arbeiter), якія стваралі «рабочыя каманды» (Arbeterabteilungen) [6, с. 81]. Пад свабоднымі работнікамі разумеліся асобы, якія адпрацоўвалі судовыя ці паліцэйскія штрафы. Даныя аб колькасці асоб, якія былі прыцягнуты ў гэтыя рабочыя каманды, пакуль не выяўлены.

31 кастрычніка 1916 г. кіраўніком адміністрацыйнага штаба Ё. фон Эйзенгарт-Ротэ было зацверджана распараджэнне, якое рэгулявала пражыванне, забеспячэнне харчаваннем, адзеннем, медыцынскай дапамогай і падзяляла работнікаў на вольнанаёмных, ваеннапалонных і тых, хто адпрацоўваў штрафы. Распараджэнне ад 29 студзеня 1917 г. рэгулявала пытанне аплаты працы. Так, паводле яго ў залежнасці ад узросту, полу і віда працы прадугледжвалася розная штодзённая плата (шэсць катэгорый). Работнікам да 18 гадоў магло быць выплачана ад 1,5 да 2 марак; жанчынам – ад 1,7 да 3 марак; некваліфікаваным работнікам, на земляных работах і будаўніцтве чыгункі, работнікам майстэрняў, вознікам – ад 2,5 да 3,8 маркі; кваліфікаваным рамеснікам,

будаўнікам, лесасекам, старшым работнікам – ад 3 да 5 марак. Кваліфікаваныя чыгуначнікі і рамеснікі маглі атрымаць ад 3,7 да 5,5 маркі, а высокаадукаваныя вузкія спецыялісты – ад 5 да 8 марак. Праз некаторы час працы (ад шасці тыдняў да трох месяцаў) плата магла быць павышана. У канцы 1917 г. тарыфы аплаты былі павышаны прыкладна на 60 %. Мінімальнае аплата гарантавалася, але верхняя мяжа ўзрасла да 3, 5, 6, 8, 9 і 13 марак адпаведна. Харчаванне і вяртанне павінны былі самазабеспячвацца самімі работнікамі пры сельскагаспадарчых працах. Пры працяглай працы пры вайсковых частках харчаванне забеспячвалася з армейскіх магазінаў [6, с. 85–86].

Для работнікаў, прыцягнутых на прымусовыя работы з ліку тых, хто адпрацоўваў штрафы, харчаванне рэгулявалася наступным чынам. Порцыя на чалавека на дзень павінна была складаць 500 г хлеба; 5 дзён у тыдзень – прадугледжвалася выдача па 100 г свежага, засоленага ці сухога мяса, ці 80 г вэнджанага мяса, ці 150 г салёнага селядца. У якасці гарніра прадугледжвалася на дзень 125 г рыса, пярлоўкі, маннай крупы, ці 250 г бабовых ці мукі, ці 60 г сушанай гародніны, ці да 500 г бульбы, ці 100 г сушанай бульбы. Акрамя таго, прадугледжвалася 25 г солі, 11 г кавы на дзень. Прадпісвалася выдаваць тлушчы, таксама 40 г сала раз на 15 дзён, 100 г кансерваў раз на 10 дзён, 100 г салодкага раз на 5 дзён [16, арк. 245адв.]. Плата за харчовае ўтрыманне вылічвалася з аплаты за работы ў працоўных батальёнах. Нягледзячы на ўстаноўленыя нормы, харчовае забеспячэнне ў працоўных батальёнах часта ім не адпавядала. Часта на дзень паёк складаў 250 г хлеба і 1 літр супа [13, с. 102].

Прымусова мабілізаваныя на работы жыхары знаходзіліся ў выключна цяжкіх умовах на вайсковых і лесанарыхтоўчых аб'ектах. Недастатковае харчаванне і забеспячэнне адзеннем і абуткам, пражыванне нават зімой у бараках без ацяплення, у якія вярталіся работнікі пасля шматгадзіннай працы, прыводзілі да частых выпадкаў абмаражэння. У такіх умовах непазбежна пашыраліся эпідэміі тыфу, сухотаў, халеры. Гэта прыводзіла да распаўсюджвання інфекцый-

ных хвароб і высокай смяротнасці [17, с. 62–65]. Часта ў павятовую адміністрацыю дасылаліся прашэнні аб вызваленні ад палявых ці лясных работ па прычыне наяўнасці асабістага вялікага надзелу зямлі, які было неабходна апрацоўваць і з якога збіраліся падаткі [18, арк. 168]. Дэклараваная дзённая аплата ў 1,5 маркі часта зніжалася да 1 маркі ці наогул не выплачвалася. Цяжкія ўмовы працы і малая аплата за яе прыводзілі да пабегаў, асабліва з зімовых прац па рыцці акупаў у прыфрантавых раёнах [15, арк. 4адв.].

Міхал Брэштэйн пісаў: «Увядзенне хлебных картак, забарона змены месца жыхарства прыводзіла працоўных, якія шукалі зарабатак, у адчайны настрой. Гэтым карысталіся нямецкія ўлады. Работнік імі прымушаўся да працы, страчваў права і годнасць чалавека, страчваў рысы вольнага, трактаваўся як нявольнік, працаваў над наглядам нямецкіх ваенных. Работнікаў хапалі на вуліцах, выцягвалі з дамоў, прымушаючы іх працаваць дрэнна апранутых і абутых, па начах, у неапааленых месцах. Супраць міжнароднага права іх пасылалі умацоўваць фронт, адкуль яны вярталіся з адмарожанымі канечнасцямі і ранами ад куль» [19, арк. 4].

Мал. 1. Абедзены перапынак грузчыкаў.

Крыніца: Bialowies in deutscher Verwaltung. H. 1. Die Eroberung des Urwaldes. Die Erschliessung des Urwaldes. Das Waldgebiet. Die wirtschaftliche Erschliessung. Die wissenschaftliche Erforschung / hrsg. von der Militärforstverwaltung Bialowies. – Berlin: P. Parey, 1917.

На тэрыторыях па-за межамі Ober Ost, у тылавым раёне Войрш, грамадзянскае насельніцтва таксама прыцягвалася да работ розных відаў. Так, з 27 красавіка 1916 г. на работы магло вызывацца ўсё мужское насельніцтва ад 17 гадоў [20]. «Пінская газета», афіцыйны друкаваны орган 41-га рэзервавага корпуса, змясціла 15 ліпеня 1916 г. аб'яву аб тым, што для сбора ўраджаю 1916 г. аб'яўляўся набор рабочых і дзяцей, старэйшых за 12 гадоў. За працу прадугледжваўся штодзённы

паёк у 400 гр. хлеба і аплата грашыма да 1,5 маркі ў залежнасці ад аб'ёму выкананай працы [21]. Аднак ужо ў наступным нумары 16 ліпеня ўдакладнялася, што порцыя хлеба будзе выдавацца роўная 200 гр., а на працу могуць запісвацца толькі падлеткі 12–17 гадоў і жанчыны, не занятыя працай пры вайсковых часцях [22].

На некаторыя працы можна было запісацца ў гарадской адміністрацыі Пінска, для выканання іншых прысылаліся асобныя адрасныя павесткі на чырвонай паперы. Асоба, якая атрымала такую павестку, павінна была асабіста выйсці на работу, перадача павесткі трэцяй асобе забаранялася. Пры адсутнасці на месцы працы па нейкай прычыне накладваўся штраф у 1,5 маркі за адзін дзень. Усялякая спроба абыйсці гэтую пастанову наказвалася арыштам з выкананнем прымусовых работ [23].

Перыядычна ў камендатуры праводзілася рэгістрацыя жыхароў са складаннем спісаў працаздольнага насельніцтва, так званыя «рабочыя спіскі» (Arbeiterliste). Так, з 16 па 30 студзеня 1917 г. у Пінску праводзілася рэгістрацыя ў камендатуры ўсіх жыхароў мужскога полу ва ўзросце ад 14 да 50 гадоў. З 26 лютага па 3 сакавіка 1917 г. у камендатуры праводзілася рэгістрацыя ўсіх дзяўчын ад 16 да 35 гадоў, роўна як і ўсіх жанчын, якія не мелі мужа і дзяцей, у тым жа ўзросце [24]. Горад быў падзелены на сем участкаў паводле тэрытарыяльнага прынцыпу. Жыхары кожнага ўчастка павінны былі прыходзіць у вызначаны дзень у камендатуру з дакументамі (пашпартамі, метрычнымі запісамі). Пры няяўцы прадугледжваўся штраф ці арышт, як крайні сродак – высылка з гарада [25]. З 23 па 24 красавіка 1917 г. праводзілася рэгістрацыя падлеткаў 13–15 гадоў [26]. Рабочыя, якія былі запісаны ў рабочыя спісы камендатуры, забяспечваліся харчаваннем ці ваеннымі часткамі, пры якіх яны працавалі, ці камендатурай г. Пінска [27].

У значна большай ступені праца мясцовага насельніцтва выкарыстоўвалася ў лясной гаспадарцы. Адзначым, што ў адміністрацыйнай структуры Галоўнага ўпраўлення Ober Ost пытаннямі лясной гаспадаркі займаўся аддзел лясніцтва [28]. Паводле афіцыйнага штатнага раскладу пад назвай «Арганізацыйная структура аддзелаў адміністрацыі пры штабе Ober Ost» у ліпені 1917 г. пасля некалькіх змен унутраннай структуры аддзел стаў складацца з 4 секцый: VII B1 – лясная адміністрацыя, дрэваапрацоўка, VII B2 – пытанні лясной адміністрацыі на тэрыторыях этапнай інспекцыі Буг і армейскай групы Войрш, VII B3 – хімічныя і тэхнічныя прадпрыемствы, VII B4 – кантроль над лесапільнямі [29, с. 8].

Для арганізацыі эксплуатацыі лясоў у зоне Ober Ost была ўтворана адпаведная асобная

сістэма кіравання з пяці ваенных лясных адміністрацый (Militärforstverwaltung) Курляндзя, Літва, Гродна, Беласток і Белавежа, кіраўнікі якіх падпарадкоўваліся напрамую аддзелу лясніцтва, а не шэфам упраўленняў Обер Ост. Ваенныя лясныя адміністрацыі, у сваю чаргу, падзяляліся на 42 ваенна-лясныя інспекцыі (Forstinspektion) [30, с. 266]. Тэрытарыяльна да ўпраўлення Курляндзя адносілася восем ваенных лясных інспекцый, да ўпраўлення Літва – 17, Гродна – 6, Беласток – 4, Белавежа – 7. Служачыя ў іх рэкрутаваліся з ваенных чыноў. У 1918 г. агульны склад лясной адміністрацыі зоны Обер Ост налічваў больш за 3,2 тысячы служачых [6, с. 111]. На сучасныя беларускія тэрыторыі распаўсюджвалася юрысдыкцыя ваенных лясных адміністрацый Гродна, Беласток і Белавежа. Па нямецкіх падліках, агульная плошча іх лясоў складала 363 479 га. Самым буйным лясным масівам была Белавежская пушча, якая займала 137 800 га. Гродзенскія лясы займалі 108 050 га, а беластоцкія – 117 629 га [31, с. 71].

Кіраўніцтва ляснымі абшарамі занятых тэрыторый фарміравалася паступова. Так, 11 верасня 1915 г. была ўтворана ваенная лясная адміністрацыя з цэнтрам у Беластоку, у кастрычніку сядзіба была перанесена ў в. Задуб’е (каля Гродна). У сваім складзе яна мела шэсць ваенных лясных інспекцый: Задуб’е (сядзіба ў в. Задуб’е), Гродна (в. Казіміраўка), Парэчча (в. Зубрава), Нача (в. Нача), Шчучын (в. Алічэвічы), Бершты (в. Зуброўка). Акрамя таго, спецыяльна вылучаліся адміністрацыя Васілішкі, лесапільня і дрэваапрацоўчая фабрыка ў Азёрах. 28 верасня 1915 г. была ўтворана Беластоцкая ваенная лясная інспекцыя з сядзібай у Беластоку. Яна мела ў сваім складзе чатыры лясныя інспекцыі: Беласток-усход, Беласток-захад, Нараў (сядзіба ў Беластоку), Фронт (сядзіба ў Дзятлава) [31, с. 71]. Найбольш вялікая па плошчы Белавежская ваенная лясная адміністрацыя, утвораная 30 верасня 1915 г., мела ў сваім складзе восем лясных інспекцый [6, с. 111]. Да 1918 г. іх колькасць зменшылася да сямі. З іх Белавежа, Падаляны, Гайнаўка, Малая Нараўка знаходзяцца на тэрыторыі сучаснай Польшчы, а Чарлянка, Ціхаволя-поўнач (сядзіба

ў Дабраволі), Ціхаволя-поўдзень – у сучаснай Беларусі. Шэфам лясной адміністрацыі Белавежа і аднайменнай камендатуры з 1 кастрычніка быў прызначаны Г. Эшэрых [32]. У структуры Белавежскай адміністрацыі выдзялялася некалькі аддзелаў, кожны з якіх адказваў за асобны кірунак дзейнасці: I – лес, II – эканоміка, III – тэхнічнае забеспячэнне, IV – хімічная апрацоўка, V – палявыя вузкакалейкі, VI – ваенна-санітарная справа, VII – упраўленне бюджэтам і фінансавымі сродкамі [29, с. 61].

У канцы 1916 г. у ваенных лясных адміністрацыях Белавежа, Беласток, Гродна працавала каля 16 тыс. чалавек. Найбольшая колькасць мясцовага насельніцтва выкарыстоўвалася для прац ў Белавежы. «Ні адна вытворчасць у зоне Обер Ост не была так хутка і ў такой высокай меры забяспечана працоўнай сілай, машынамі і транспартнымі шляхамі, у першую чаргу вузкакалейнымі чыгуначнымі, як Белавежа», – пісаў В. фон Гауль, шэф палітычнага аддзела Галоўнага упраўлення Обер Ост [2, с. 96]. Кіраўнік этапнай камендатуры Дзярэчын, пазней шэф упраўлення Беласток – Гродна і шэф аб’яднанага ўпраўлення Літва Т. фон Хеппе, у сваіх успамінах пісаў аб 5 тыс. работнікаў з грамадзянскага насельніцтва ў Белавежскай пушчы на стан канца 1916 г. [33, арк. 61]. Акрамя таго, на лесанарыхтоўках працавалі ваеннапалонныя (найбольшыя нацыянальныя групы прадстаўлялі рускія і французы) (табліца 4).

У сваім дакладзе «Аб значэнні Белавежскай пушчы для нямецкай гаспадаркі» ад 23 жніўня 1917 г. кіраўнік Белавежскай ваеннай лясной адміністрацыі вызначыў прыкладную колькасць грамадзянскага насельніцтва, якое было задзейнічана на працах у пушчы, у межах 8–10 тыс. чалавек, цяглавай жывёлы, – 1–1,2 тыс. галоў [3, арк. 5]. Адзначаная колькасць працаўнікоў, аднак, прызнавалася недастатковай для выканання запланаваных аб’ёмаў працы, а фізічны стан работнікаў не задавальняў нямецкую адміністрацыю. Для працы ў лясх насельніцтва набіралася з бліжэйшых гарадоў: Беластока, Бельска, Пружан, Ваўкавыска, Новага Двара і Свіслачы. Работнікаў з бліжэйшых вёсак не хапала, бо большая частка насельніцтва была прымусова выселена

Табліца 4

Колькасць работнікаў у ваенных лясных адміністрацыях Гродна, Беласток і Белавежа ў перыяд кастрычнік – снежань 1916 г. [31, с. 71]

Работнікі	Гродна	Беласток	Белавежа	Разам
Грамадзянскія работнікі	1000	3300	4980	9280
Ваеннапалонныя	835	1 000	2 860	4 695
Нямецкія служачыя	789	417	743	1 949
Разам	2624	4717	8583	15924

Мал. 2. Кіраўнік ваеннай лясной адміністрацыі Белавежа Г. Эшэрых (трэці злева) і мясцовымі работнікамі 30 чэрвеня 1916 г. у Белавежскай пушчы
Крыніца: Westerhoff, C. Zwangsarbeit im Ersten Weltkrieg: deutsche Arbeitskräftepolitik im besetzten Polen und Litauen 1914–1918. – Paderborn; München [u. a.]: Schöningh, 2012. – S. 136.

Мал. 3. Здабыча смалы.
Крыніца: Bialowies in deutscher Verwaltung. H. 1. Die Eroberung des Urwaldes. Die Erschliessung des Urwaldes. Das Waldgebiet. Die wirtschaftliche Erschliessung. Die wissenschaftliche Erforschung / hrsg. von der Militärforstverwaltung Bialowies. – Berlin: P. Parey, 1917.

расійскімі ўладамі. Капітан Войт, супрацоўнік адміністрацыі Г. Эшэрых, пісаў: «Вельмі хутка ў вялікай колькасці прыбываюць старыя мужчыны і падлеткі, жанчыны, дзяўчыны і дзеці з мяхамі і пакункамі, у большасці бежанцы ў падраным адзенні, заклапочаныя і паўгалодныя, людзі, якія бачылі лепшыя часы» [34, с. 23]. Акрамя таго, большасць з працаўнікоў не мелі ніякага вопыту працы на лесанарыхтоўчых працах, што прыводзіла да няшчасных выпадкаў.

Такім чынам, для эфектыўнай загатоўкі сыравіны для патрэб арміі і ўнутранай адміністрацыі, а таксама адпраўкі ў Германію ў зоне акупацыі шырока выкарыстоўвалася прымусовая

праца мясцовых жыхароў. Практыка вывазу насельніцтва з акупіраваных беларускіх зямель ў Германію не была пашырана. З верасня 1916 г. рэгламентавалася магчымасць прыцягнення да прымусовых прац усіх працаздольных мужчын ва ўзросце 16–50 гадоў і жанчын 18–45 гадоў. Ва ўмовах недахопу працаздольнага насельніцтва шырока прыцягваліся людзі старэйшага ўзросту, падлеткі і дзеці. У найбольшай ступені прымусовая праца выкарыстоўвалася ў лясной гаспадарцы, а менавіта ў ваеннай лясной адміністрацыі Белавежа. Праца мясцовых жыхароў аплочвалася вельмі нізка і праходзіла ў складаных умовах.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Westerhoff, C. Zwangsarbeit im Ersten Weltkrieg: deutsche Arbeitskräftepolitik im besetzten Polen und Litauen 1914–1918 / C. Westerhoff. – Paderborn; München [u. a.]: Schöningh, 2012. – 377 S.
2. Westerhoff, C. Deutsche Arbeitskräftepolitik in den besetzten Ostgebieten / C. Westerhoff // Zeitschrift für Regionalgeschichte über den Weltkrieg hinaus: Kriegserfahrungen in Osteuropa 1914–1918. – Lüneburg: Institut für Kultur und Geschichte der Deutschen in Nordosteuropa – Nord-Institut, 2009. – S. 83–107.
3. Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas (Літоўскі дзяржаўны гістарычны архіў, далей – LVIA). – F. 641. – Ap. 1. – B. 971. – Die Bedeutung des Urwaldes von Bialowies für die deutsche Volkswirtschaft. Holzverwertung. 23. August 1917.
4. Vermittlung von Arbeitskräften aus dem besetzten Gebiet nach Deutschland, 06.06.1916. // Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost. – 1916. – № 31. – Z. 240.
5. Bundesarchiv-Militärarchiv in Freiburg im Breisgau (Федэральны ваенны архіў у Фрайбургу, далей – BArch-MA). – F. PH 30/III. Sign. 32. Sammelbefehl des Oberbefehlshabers Ost, № 6, z. 74, 13.12.1917. – Verbot der wilden Arbeiteranwerbung, 15.11.1917.
6. Häpke, R. Die deutsche Verwaltung in Litauen 1915 bis 1918 / R. Häpke. – Berlin : Reichsdruckerei, 1921. – 225 S.
7. Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz (Дзяржаўная бібліятэка прускай культурнай спадчыны ў Берліне, далей – SBB). – Sign. 4° Krieg 1914/24155. IV. Verwaltungsbericht der Deutschen Verwaltung Grodno vom 1. Juli 1916 bis 30. September 1916. – Bialystok: Deutsche Verwaltungsdruckerei Bialystok, 1916. – 27 S.
8. Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (Таёмны дзяржаўны архіў прускай культурнай спадчыны, далей – GStA PK). – F. I.HA. Rep. 84 A. Sign. 6211. II. Verwaltungsbericht der Etappen-Inspektion der Armee-Abteilung Woyrsch. 1. November 1916 – 31. März 1917. – Warschau: Deutsche Staatsdruckerei Warschau, 1917. – 24 S.

9. Российский государственный военно-исторический архив (далее – РГВИА). – Ф. 13159. – Оп. 4. – Д. 330. – Л. 1. – О привлечении к окопным работам жителей Гродненской губернии // Новое время. – 1915. – 25 октября.
10. РГВИА. – Ф. 13159. – Оп. 4. – Д. 372. – Л. 1–2. – О принуждении германцев мирных жителей к рытью окопов на линии Гродно – Брест-Литовск // Московский листок. – 1915. – 23 октября.
11. LVIA. – F. 641. – Ap. 1. – B. 699. – L. 1. – Aus Verwaltungsbefehl II. Wirtschaftliche Verhältnisse russischen Gebiets. 22. 09. 1915.
12. Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ). – Ф. 1843. – Оп. 1. – Д. 404. – Л. 4. – Arawiaszczenie ab zajaucy bezpraciunych zdolnych da pracy. Wilna, 14.6.1916.
13. Liulevicius, V. G. Kriegsland im Osten. Eroberung, Kolonisierung und Militärherrschaft im Ersten Weltkrieg 1914–1918 / V. G. Liulevicius. – Hamburg: Hamburger Edition, 2002. – 374 S.
14. Arawieszczennie [Ab ahladzie muszczyn ad 17 da 60 hadou ab zdolnasci ich da rabot. Na mocy zahadu 20.X.1916] // Homan. – 1916. – 10 listapada. – S. 3.
15. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos. Rankraščių skyrius (Бібліотэка Літоўскай акадэміі навук ім. Урублеўскіх. Адзел рукапісаў, далей –LMAVB RS). – F. 79. Liudviko Abramoviciaus Kolekcija. – B. 876. – Deutsche Kulturarbeit im Osten. Referat. 1916.
16. LMAVB RS. – F. 23. – B. 1. – L. 245 v. – Verpflegung für Arbeiter unter militärischer Bewachung (Zivilarbeiter-Battallione 10, Zivilarbeiter-Kolonnen Wilna, Strafgefangene), Etappen-Inspektion 10, 6. Februar 1917.
17. Linde, G. Die deutsche Politik in Litauen im Ersten Weltkrieg / G. Linde. – Wiesbaden: Harrassowitz, 1965. – 265 S.
18. LVIA. – F. 641. – Ap. 1. – B. 1114. – L. 168. – Gesuch von W. Baranowski, 10. 7. 1918.
19. LMAB RK. – F. 84. Michailas Brenšteinas Kolekcija. – B. 3222. – Bedarbiu ir varguomenes judemas Vilniaus mieste I jo pasaulinio karo meto.
20. Объявление [О определении крайнего младшего возраста лиц, призываемых к общественным работам]. 27 апреля 1916 // Pinsker Zeitung. – 1916. – 28. April. – S. 1.
21. Объявление [О рабочих для сбора урожая]. 14 июля 1916 // Pinsker Zeitung. – 1916. – 15. Juli. – S. 1.
22. Объявление [О рабочих для сбора урожая]. 16 июля 1916 // Pinsker Zeitung. – 1916. – 16. Juli. – S. 1.
23. Объявление [О приглашаемых на работу красными повестками жителей]. 19 октября 1916 // Pinsker Zeitung. – 1916. – 20. Oktober. – S. 1.
24. Объявление [О необходимости явиться в комендатуру всем девушкам города между 16 и 35 годами]. 23 февраля 1917 // Pinsker Zeitung. – 1917. – 24. Februar. – S. 1.
25. Объявление [О необходимости явиться в комендатуру всем жителям мужского пола в возрасте между 14 и 50 годами]. 14 января 1917 // Pinsker Zeitung. – 1917. – 15. Januar. – S. 1.
26. Объявление [О необходимости явиться в помещение полицейской стражи всем мальчикам в возрасте от 13 до 15 лет]. 21 апреля 1917 // Pinsker Zeitung. – 1917. – 22. April. – S. 1.
27. Объявление [О снабжении продовольствием рабочих]. 23 февраля 1917 // Pinsker Zeitung. – 1917. – 24. Februar. – S. 1.
28. Волкава, В. В. Адміністрацыйна-тэрытарыяльнае ўладкаванне акупаванай тэрыторыі Беларусі ў гады Першай сусветнай вайны (кастрычнік 1915 г. – люты 1918 г.). / В. В. Волкава // Беларускі гістарычны часопіс. – 2017. – № 10. – С. 32–44.
29. SBB. – Sign. 4” Krieg 1914/25168^{2a} – Gliederung und Namensliste der militärischen Landesverwaltung des Oberbefehlshabers Ost. Juli 1917. – 70 S.
30. Das Land Ober Ost. Deutsche Arbeit in den Verwaltungsgebieten Kurland, Litauen und Bialystok-Grodno. – Berlin; Stuttgart : Verlag der Presseabteilung Ober Ost, 1917. – 472 S.
31. GStA PK. – F. HA I. Rep. 89. Sign. 32466. Verwaltungsbericht der Militärverwaltung Bialystok-Grodno für die Zeit vom 1. Oktober 1916 bis 1. April 1917. – Bialystok: Druckerei der Militärverwaltung Bialystok-Grodno, 1917. Anlage VIII.
32. Ein Besuch ein Wisentwald Bialowies // Die Woche. – 1916. – H. 2. – 8. Januar. – S. 39.
33. BArch-MA. – F. 196. Nachlass von Heppe. Sign. 1. Lebenserinnerungen von T. von Heppe. Im Ersten Weltkrieg 1914–1918.
34. Bialowies in deutscher Verwaltung. H. 1. Die Eroberung des Urwaldes. Die Erschliessung des Urwaldes. Das Waldgebiet. Die wirtschaftliche Erschliessung. Die wissenschaftliche Erforschung / hrsg. von der Militärforstverwaltung Bialowies. – Berlin : P. Parey, 1917. – 54 S.

Дата паступлення: 20.11.2018.